УДК 811.112.2’38

Середа Н. А.,
Національний лінгвістичний університет, м. Київ

СЛОВОТВІРНІ ПОНЯТТЯ ТА КАТЕГОРІЇ ПОХІДНИХ ІМЕННИКІВ У СУЧАСНІЙ НІМЕЦЬКІЙ МОВІ

Статтю присвячено аналізу існуючих у сучасній лінгвістиці підходів до визначення словотвірних понять та категорій похідних іменників у словотворі німецької мови. У процесі словотворення, як між твірними і похідними словами, так і між твірними основами і словотвірними елементами, відбуваються структурні і семантичні перетворення. Похідність нових лексичних одиниць німецької мови здійснюється за певними словотвірними моделями, які існують у системі мови.

Ключові слова: *словотвірні поняття, словотвірні категорії, похідні іменники, словотвірні моделі.*

The article analyses present-day approaches to describing the word-forming concepts and categories of derivative nouns in modern German. Word-formation causes structural and semantic changes occurring between derivational and derivative nouns as well as between derivational stems and word-forming components. To form new lexical units modern German uses specific word-forming models existing in the system of the language.

Key words: *word-forming concepts, word-forming categories, derivative nouns, word-forming models.*

Мета. Оскільки основне завдання словотвору полягає у вивченні закономірностей і особливостей утворення нових лексичних одиниць, у даній статті здійснюється спроба визначення словотвірних понять та категорій похідних іменників сучасної німецької мови.

Актуальність обраної теми дослідження зумовлена необхідністю подальшого вивчення формальних, семантичних, генетичних та інших закономірностей і особливостей утворення нових лексичних одиниць, які виникають у процесі розвитку мови.

Об’єктом дослідження статті обрані похідні іменники з категоріальним значенням якості в сучасній німецькій мові.

Матеріал дослідження складають численні похідні іменники з категоріальним значенням якості, вибрані з двомовних та одномовних словників за принципом спільних словникових дефініцій, з однаковими або різними словотворчими афіксами.

Предметом дослідження є категоріальне значення похідних іменників на позначення якості в сучасній німецькій мові.

Похідність нових лексичних одиниць здійснюється за певними словотвірними моделями, які існують у системі німецької мови.

Похідні слова, що складаються з твірних основ і словотворчих засо-

© Середа Н. А., 2010

бів, мають дві сторони – структурну і семантичну. Єдність форми і змісту виражається в єдності структурної і семантичної сторін цього співвідношення: значення і структура похідного слова формується на спільній основі – на основі твірного слова або словосполучення і словотворчого засобу.

Співвідношення форми і змісту часто зводилося лише до поняття структури (форми), але не вдається позбавитися від її корелята – значення.

Стверджуючи єдність структури і змісту, не можна не відзначити, що семантика органічно пов'язана із структурою, з формою, оскільки однією з основних функцій словотвору є формування значення або відтінків значення похідного слова.

У процесі словотворення відбуваються структурні і семантичні перетворення. Вони мають місце як між твірними і похідними словами (міжслівні зміни), так і між твірними основами і словотвірними елементами (внутрішньослівні зміни).

Оскільки словотвірні відношення бувають двох типів (структурні і семантичні), словотвірний аналіз повинен складатися з аналізу морфологічної структури похідних слів (морфологічний аналіз) і аналізу семантичних відношень між вихідними і похідними словами, між вихідними основами і словотворчими елементами (семантичний аналіз). Так, структуру похідного іменника з категорією "якість" можна розкласти на такі морфеми: *die Kindlichkeit*, де *Kindlich* – вторинна основа, *-keit* – дериваційний суфікс. Усі елементи похідного слова *die Kindlichkeit* пов'язані один з одним і взаємообумовлюють один одного.

Отже, словотвірна структура похідних складається із структурних елементів слова: кореня або твірної основи й словотворчого афікса.

За своїми функціями корінь слова й афікси утворюють два принципово різні класи структурних елементів слова: коренева морфема у слові поряд з логіко-граматичним значенням завжди несе предметно-логічне повнозначне значення, а афікси – лише логіко-граматичне, дериваційне або категоріальне. Корінь слова, на відміну від афіксів, може самостійно утворювати лексичні одиниці – слова, афікси ж такої властивості не мають [1, с. 71–72], але вони виконують інші функції: транспонуючу, мутаційну та модифікаційну. Залежно від кількості, характеру та співвідношення морфем, що утворюють основу слова, іменники зі значенням якості поділяються на такі структурні типи: кореневі (*der Reiz*, *der Mut*), префіксальні (*der Un+mut*, *der Miss+erfolg, die Ge+fahr*), суфіксальні (*die Schön+heit*, *die Reizbar+keit*), префіксально-суфіксальні (*das Ge+dräng+e, das Ge+dräng+el, das Ge+lauf+e*), з нульовим суфіксом (*das Grün*) та напівафіксальні (*die Voll+jährigkeit*, *der Team+geist*).

У лінгвістичній літературі не знаходимо єдності щодо напівафіксів [16, с. 73, 156; 20, с. 15], що неоднозначно розглядаються як самостійні слова у складі складних слів, власне напівафікси та афікси. Так, В. Фляй-

шер і І. Барц серед суфіксів іменників називають ***-werk*** **та** ***-wesen***, а до префіксів іменників відносять ***haupt-*** [19]. Словоскладання з частотними компонентами на зразок ***-werk***, ***-geist***, ***-hans***, ***-base***, ***-bruder***, ***-onkel***, ***-tante***, ***-mittel***, ***-stelle***, ***-voll*** та іншими Ф. Клуге об’єднує в одну категорію з ***-tum***, ***-heit***, ***-schaft*** та іншими суфіксами, що виникли із самостійних лексем [18]. Він розглядяє їх як афікси на підставі повної десемантизації цих елементів. Подібні елементи Г. Бекер називає “перехідним типом”. Для таких елементів існує також термін *суфіксоїди* [13; 16, с. 156], *напівсуфікси* [13; 16, с. 156], а ***haupt-***, ***voll-***, ***frei-*** та ін., відповідно, *префіксоїди* [16, с. 156]: *das Gesundheits+wesen*, *das Laub+werk*, *der Kameradschafts+geist*, *die Frei+mütigkeit*, *die Voll+reife*, *die Voll+ständigkeit*. Підставою для називання цих елементів напівафіксами є їх часткова десемантизація.

Словотвір позначає і процес (динаміку), і результат цього процесу (статику), що виражається у структурі слова в розрізі синхронії. З історичного погляду процес може розходитися з процесом, релевантним у синхронії. Так, наприклад, процес утворення іменників із суфіксом *-heit* у німецькій мові розглядають як суфіксальний, водночас за своїм походженням ця модель належала до словоскладання [20, с. 100] (це стосується також інших афіксальних моделей). Але й синхронні процеси утворення слова потрібно відрізняти від того, як утворене слово. Аспекти словотвору – процесуальний та статичний – дуже тісно пов’язані один з одним і знаходять своє вираження у словотвірній моделі.

Процесуальний і статичний аспекти словотвору мають значення при визначенні продуктивності / непродуктивності словотвірної моделі або словотвірного типу.

До основних понять словотвору належать поняття словотвірної моделі, без пояснення якої неможливо розрізняти динаміку і статику словотворчого процесу. Існують декілька визначень словотвірної моделі.

Словотвірна модель – це стабільна структура, що має узагальнене лексико-категоріальне (десигнативне) значення і здатна наповнюватися різноманітним лексичним матеріалом [12, с. 149]. Словотвірна модель – це морфологічно і лексико-семантично зумовлена структурна схема, за якою можуть бути утворені серії словотвірних конструкцій з однаковою структурою [13, с. 79].

Морфологічним заповненням словотвірних моделей називається включення в ту чи іншу модель первинних основ [12, с. 166].

Для деривaційної моделі дається в лінгвістичній літературі узагальнене визначення, що охоплює похідні слова словотвірного ряду, об’єднаного спільністю словотвірної морфеми. Модель похідного визначається як “єдина для словотвірного ряду схема його організації, що враховує як характер компонентів похідного, так і порядок їх розміщення, тобто модель похідного – це найбільш загальна формула однотипних

утворень, це їх структурно-семантичних аналог" [5, с. 35]. Модель – це структурна схема похідних слів із зазначенням афіксів і категоріальної характеристики твірної основи [11, с. 189].

Словотвірна модель характеризується як двобічна словотвірна одиниця, що має формальну структуру і зміст. Відповідність плану вираження плану змісту похідних одного словотвірного ряду дає підстави лінгвістам говорити про набір структурно-семантичних і семантичних моделей у межах одного ряду [9, с 147].

Узагальнюючи всі дефініції, під **словотвірною моделлю** розуміємо стабільну структуру, яка володіє узагальненим лексико-категоріальним (десигніфікативним) значенням і здатна наповнюватися різним лексичним матеріалом [12, с. 147–150]. У нашій роботі похідні іменники зі значенням якості представлені такими моделями [12, с. 114–115]:

– M_1: $L_2 = L_1$ або L_1+Gr – безафіксально-похідна, з нульовим суфіксом: *der Ernst – ernst*, *die Scheu – scheu*;

– M_2: L_2 = DP+L_1 – префіксальна: *die Ge+duld – dulden*, *die Un+gunst – die Gunst*;

– M_3: $L_2 = L_1$+DS – суфіксальна: *die Streng+e – streng*, *die Schön+heit – schön*, *Reif+e – reif*, *Neu+igkeit – neu*;

– M_4: $L_2 = l_1$+DS – суфіксальна зі зміненим коренем (умлаутом): *die Schärf+e – scharf*, *die Härt+e – hart*, *die Näss+e – nass*;

– M_5: L_2= DP+L_1+DS – суфіксально-префіксальна: *das Ge+lach+e, das Ge+birg+e* [4, с. 220];

де L_1 – початкова основа, тобто основа, що входить до складу вторинної основи; L_2 – вторинна основа, тобто основа слова, що аналізується; l_1 – основа із закономірною зміною кореневої морфеми; Gr – граматичний відрізок (нульовий суфікс); DP – (словотворчий) деривaційний префікс; DS – (словотворчий) деривaційний суфікс.

Структурним центром словотвірної моделі є афікси, які не мають корелята в об'єктивній дійсності, але є зовнішнім оформлювачем відображених факторів реальності та визначають місце слова в мовній системі, тобто належність слова до лексико-граматичних розрядів, категоріальність, способи словотвору, валентність слова, його активність і частотність [2, с. 126]. Вони розглядаються як основний конституент (Kopfbegriff) [17, с. 38], яким позначають частину мови, категорію, стан усього слова. У дериватах основним конституентом є суфікс, оскільки багато суфіксів змінюють категорію основи, до якої вони приєднуються. Суфікс ***-heit*** перетворює дієслово *ergeben* в іменник *die Ergeben+heit* або прикметник *bescheiden* – у іменник *die Bescheiden+heit*, а суфікс ***-keit*** перетворює прикметник *eitel* в іменник *die Eitel+keit*; суфікс ***-schaft*** перетворює іменник *der Gegner* в іменник *die Gegner+schaft*.

Обов'язковим складником словотвірної моделі, її головним смисло-

вим компонентом, її семантичним ядром є твірна основа.

Словотвірні моделі в системі мови можуть бути *продуктивними* або *непродуктивними*. Поняття продуктивності розуміють тільки як спроможність моделі до новоутворень [20, с. 90]. Продуктивність притаманна моделі й афіксу. Продуктивними є формально необмежені моделі, які слугують для утворення нових слів, поповнюють лексичний склад мови. До другого типу моделей належать непродуктивні, формально обмежені, що виокремлюються з наявних вже слів, але за ними не відбувається утворення нових слів. Виділяють також і поняття, релевантне для словотвірних моделей – *активність*. Під цим поняттям (активність) [20, с. 90] розуміється ступінь реалізації основою своїх словотвірних можливостей у похідних словах, тобто активність притаманна твірній основі. Активність основи може визначатися в плані активності різних лексико-морфологічних розрядів основ і активності різних морфологічних типів у межах одного розряду: моделі із субстантивними суфіксами ***-nis, -heit*** від ад'єктивних основ: *die Düsternis*, *die Verschämtheit*, *die Schiefheit*, *die Schlauheit* [12, с. 168].

Поряд із словотвірною моделлю у словотворі існує також словотвірний тип [3; 5; 6; 12], який співвідноситься з терміном "модель", і його інтерпретують по-різному. Найбільш поширеним у вітчизняному мовознавстві є визначення словотвірного типу як основної одиниці класифікації словотвірного рівня [2; 7; 8; 10].

Словотвірний тип (СТ) – це основна класифікаційна одиниця словотвірних явищ, яка характеризується через спільність словотвірного значення в плані змісту та спільність структурної схеми (мотивуюче – мотивоване) в плані вираження [11, с. 189]. Структурна схема словотвірного типу складається з поєднання словотворчого форманта або сукупності словотворчих засобів, що відрізняють "мотивоване" від "мотивуючого", з певним видом основ, наприклад, "основа прикметника+*-keit*" (*die Einsam+keit*), "основа дієслова+ *-ung*" (*die Entsprech+ung*).

Словотвірний тип є схемою побудови низки конкретних похідних слів, абстрагованою від цих слів. "Це така схема будови похідних слів, яка відображує (або програмує) те, що називають похідними словами" [15, с. 108]. У словах, утворених морфологічним способом, ця схема передбачає дві матеріальні частини – твірну основу і формант.

У межах одного й того ж типу, у якомусь з його компонентів можуть відмічатися різновиди, що дозволяють, на нашу думку, виділити моделі-схеми, які уточнюють, конкретизують схему певного типу.

Словотвірний тип – це морфолого-семантично визначена структурна схема, згідно з якою під час аналізу словотвірних структур виявляються ряди однаково оформлених словотвірних конструкцій. Тим самим у типології словотвору до словотвірних типів належать такі зразки, які у

словотвірному складі представлені у вигляді рядів наявних словотвірних структур або у вигляді рядів поодиноких структур, які більше не утворюються за продуктивними моделями. У більшому чи меншому обсязі словотвірні конструкції зберігаються в мові і продовжують вживатися навіть тоді, коли моделі, за якими вони утворені, більше не функціонують [13, с. 80]. Словотвірний тип розглядається як "схема (формула) побудови похідних слів, що характеризуються спільністю трьох елементів: 1) частини мови твірної основи, 2) семантичного співвіднесення між похідними та твірними; 3) формального співвідношення між похідними і твірними, а саме: спільністю способу словотвору, а для афіксальних способів – тотожністю афікса" [14, с. 11–13]. Таким чином, на нашу думку, **словотвірним типом** можна вважати формально-семантичну схему побудови похідних слів, що характеризується спільністю трьох елементів: частина мови твірного слова; словотвірне значення; спосіб словотвору і словотворчий засіб.

Характеризуючи словотвірні моделі, ми виділяємо такі словотвірні типи утворення іменників з категорією якості, які диференціюються різними афіксами з категоріальним значенням якості при наявності однокореневих твірних або похідних основ: суфіксальні:

− *die Dauerhaft+igkeit – die Dauer*; *die Dicht+heit – die Dicht+igkeit*; *die Düster+keit – die Düster+nis*, *die Würdelos+igkeit – die Würde;*

− префіксальні: *der Über+eifer – der Eifer*, *die Un+fertigkeit – die Fertigkeit*;

− суфіксально-префіксальні: *die Dicht+e – die Un+dicht+igkeit*; *der Erzfeind – die Erz+feindlich+keit*;

– з нульовими афіксами: *das Dunkel – dunkel*, *der Trotz – trotz*.

Таким чином, до основних словотвірних понять та категорій похідних іменників у сучасній німецькій мові належать словотвірні моделі та словотвірні типи утворення іменників з категорією якості.

Перспективи дослідження. Проведене дослідження дозволяє поглибити вивчення особливостей словотвірних понять та категорій похідних слів у сучасній німецькій мові, просунутися далі у розкритті цих лінгвістичних явищ, зокрема при зіставному аналізі похідних іменників різних мов.

Література:

1. Анюшкин Е. С. Субстантивные термины и их экстралингвистическая детерминированность в немецкой терминологии технологии сахаристых веществ: Дисс. … канд. филол. наук: 10.02.04. – Воронеж, 1984. – 239 с.

2. Ищенко Н. Г. Словообразовательная синонимия в современном немецком языке: Монография. – К.: Изд. центр КДЛУ, 2000. – 348 с.

3. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – [3. изд.]. – М.: Флинта, Наука, 2006. – 328 с.

4. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.

5. Кубрякова Е. С. Что такое словообразование. – М.: Наука, 1965. – 77 с.

6. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.

7. Мурясов Р. З. К понятиям “модель” и “значение” в словообразовании // Сб. науч. тр. – Вып. 91. – М.: МГПИИЯ им. М. Тореза, 1975. – С. 52–62.

8. Мурясов Р. З. Некоторые вопросы словообразовательной структуры слова // Вопросы языкознания. – 1974. – № 4. – М.: Наука. – С. 97–105.

9. Рудницкая В. А. К вопросу о структурно-семантической словообразовательной модели и ее реализации в тексте (на материале прилагательных hopeful и hopeless в английском языке) // Словообразование и его место в курсе обучения иностранному языку. – Владивосток: Дальневосточный гос. ун-т., 1987. – С. 146–155.

10. Смирнова Е. Д. Основы логической семантики. – М.: Высшая школа, 1990. – 144 с.

11. Соболева П. А. Моделирование словообразования // Проблемы структурной лингвистики 1971. – М.: Наука, 1972. – С. 165–212.

12. Степанова М. Д. Методы синхронного анализа лексики (на материале современного немецкого языка). – [2. изд.]. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 208 с.

13. Степанова М. Д., Фляйшер В. Теоретические основы словообразования в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1984. – 264 с.

14. Улуханов И. С. Словообразовательная семантика в русском языке и принципы ее описания. – [3-е изд.]. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 255 с.

15. Цыганенко Г. П. Состав слова и словообразование в русском языке. – К.: Радянська школа, 1978. – 152 с.

16. Eichinger L. M. Deutsche Wortbildung. – Tübingen: Gunter Narr Verlag, 2000. – 269 S.

17. Einführung in die germanistische Linguistik. – [2. Aufl.]. – Stuttgart; Weimar: Metzler, 2007. – 369 S.

18. Eisenberg P. Grundriss der deutschen Grammatik. – Band 1: Das Wort. – [3. Aufl.]. – Stuttgart; Weimar: Metzler, 2006. – 520 S.

19. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. – [Unter Mitarb. von M. Schröder]. – [2. Aufl.]. – Tübingen: Niemeyer, 1995. – 382 S.

20. Lohde M. Wortbildung des modernen Deutschen. – Tübingen: Gunter Narr, 2006. – 350 S.